

Tədqiqatlar göstərir ki, yeni yaradılan təsərrüfatların əksəriyyəti çoxsahəli təsərrüfatçılığa meyl edir. Bununla belə, ölkədə taxılçılıq, tərəvəzçilik, meyvəçilik, südlük-maldarlıq, ətlik-maldarlıq və qoyunçuluq istiqamətli təsərrüfatların yaradılmasına daha çox meyl göstərilir.

Respublikada çoxsahəli və çoxnövlü təsərrüfatçılığın yaradılmasını müsbət hal kimi qiymətləndirmək olar. Çünki çoxnövlü təsərrüfatçılığın inkişafı bazar münasibətlərinə keçid şəraitində onlar arasında rəqabət mühiti formalaşdırırsa, çoxsahəli təsərrüfatçılığın inkişafı isə il ərzində əmək ehtiyatlarından daha səmərəli istifadəyə əlverişli şərait yaradır. Beləliklə, aqrar sahədə çoxnövlü iqtisadiyyatın

yaradılmasının əsası qoyulur.

Beləliklə, ölkədə iqtisadi islahatlar dərinləşdikcə bazar konyukturundan asılı olaraq aqrar sahədə xüsusi mülkiyyətə əsaslanan çoxnövlü və çoxsahəli xidmət, istehsal, emal və satış müəssisələri yaranır, bazar münasibətlərinin elementləri təşəkkül tapır və formalaşır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, ayrı-ayrı sahələr üzrə özəl müəssisələrin yaranması tempi kənd təsərrüfatı sahəsində xeyli yüksək olmuşdur. Ölkədəki bütün özəl müəssisələrin 20 faizə qədərini bu bölmədə yaranması rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının artmasına, iş yerlərinin çoxalmasına səbəb olmuş, xarici investorların da diqqətini cəlb etməyə başlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

I.S.V.Salahov "İslahatların və aqrar iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin Azərbaycan modeli". Aqrar islahatların ilkin nəticələri və perspektivləri. Az.ETKTİ və Tİ-da keçirilən respublika elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı-2003, s.23-42, s. 26-27 2.Xəlilov H. A. Milli ərzaq təhlükəsizliyi: bazar transformasiyaları və iqtisadi qlobalaşdırma amilləri. Bakı - 2001, s. 176. 3.Bulatov A. S. Gkonomika. Moskva, 1997 q. 785 s.

İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ZƏRURİLİYİ

F.N.ƏLİYEVƏ, dissertant
ADİU

XX əsrin son illərindən etibarən cəmiyyətdə qloballaşma meyillərinin güclənməsi, iqtisadi proseslərin liberallaşması milli iqtisadiyyatda zərərli tendensiya yaranmasına gətirib çıxarmaqdadır. Məlum olduğu kimi, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən etibarən cəmiyyətdə geosiyasi dəyişikliklər bütünlükdə iqtisadi sistemində demontajına səbəb oldu. Planlı iqtisadiyyatın liberallaşdırılması təbii ki, cəmiyyətdə siyasi proseslər fonunda baş verdi və öz məntiqi nəticəsini verdi. Belə ki, 1991-ci ildə keçmiş SSRİ-nin siyasi süqutu bazar təsərrüfatçılıq sistemində əsaslanan iqtisadiyyatın qurulması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə nəticələndi. Planlı iqtisadiyyatın dağılması dövlətin sosial-iqtisadi proseslərdən kənarlaşması ilə müşayiət olundu və həyata keçirilən islahatlar bazar özünü-tənzimləmə mexanizminin formalaşmasına üstünlük verdi. Lakin inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində sosial-iqtisadi proseslərin bütövlükdə bazar özünü-tənzimlənməsinin öhdəsinə buraxılması son nəticədə ölkələrin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə mənfi təsir göstərməsi baxımından zərərli tendensiya hesab edilir.

Müasir bazar iqtisadiyyatında çox saylı sosial-iqtisadi problemlər mövcuddur ki, onların özünü-tənzimləmə mexanizminin öhdəsinə buraxılması ölkənin suverenliyinə zərər gətirir və dövlətlərin müdaxiləsini tələb edir. Bütövlükdə götürüldükdə "bazar iqtisadiyyatı" və ya bazar sistemi anlayışları daha çox abstrakt xarakter daşıyır və əksər hallarda çox saylı qüsurlu cəhətlər ilə səciyyələnir. Araşdırmalar göstərir ki, istər qədim dövrlərdə, istər yaxın keçmişdə və istərsə də

müasir şəraitdə iqtisadiyyat birtərəfli olaraq bazar mexanizminin prioritet mövqe qazanması hesabına formalaşmamaşdır. Doğrudur, azad bazar mexanizmi klassik siyasi iqtisadi prinsipləri baxımında erkən kapitalizm cəmiyyətində hakim mövqelər qazanmışdı. Lakin bu da danılmaz həqiqətdir ki, həmin dövr XVII-XVIII əsrlərdə cəmiyyətdə natural, kустar iqtisadiyyat, əl əməyinə əsaslanan manufaktura, xırda sənətkarlıq, əkinçilik, maldarlıq və ticarət hakim mövqe tuturdu. Bu baxımdan həmin dövrdə azad bazarın siyasi-iqtisadi situasiya baxımından önəm daşımasının təbii durum kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Lakin XIX əsrin sonlarından etibarən cəmiyyət nəzərə cərpacaq siyasi-iqtisadi proseslər bazar özünü-tənzimlənməsinin hakim mövqelərinə dağıdıcı təsir göstərdi. Beləliklə, XX əsrin ortalarından etibarən iqtisadiyyatda bazar mexanizmi ilə yanaşı dövlətin müdaxiləsi üstünlük təşkil etməyə başladı ki, əslində bu proses zəminində yaranmış yeni sistem iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi adlandırılmağa başladı. Odur ki, müasir iqtisadi sistemi hər hansı formada "bazar iqtisadiyyatı" və ya "bazar münasibətləri" sistemi kimi adlandırmaq və ya hansı bir formada əvəzləmə aparmaq yanlış olardı. Bütövlükdə bazarın özünü iqtisadi sistem kimi xarakterizə etmək düzgün olmazdı. Bazarın əsl mahiyyəti bütövlükdə istehsalçı ilə istehlakçı arasında olan münasibətlərin əlaqələndirilməsi mexanizmi kimi səciyyələndirilir. Hətta A.Smit nəzəriyyəsinin hakim mövqe tutduğu zaman dövlətin ictimai proseslərdə yetərincə təsir mehanizmi mövcud idi. Beləliklə, sosial-iqtisadi proseslərə bazar və dövlətin

təsir gücünü müqayisəli şəkildə qiymətləndirsən belə qənaətə gəlmək olar ki, dəyişən yalnız təsir mezanizminin hədləri və onlardan hansı proporsiyada istifadə edilmə dərəcəsidir. Əslində bu prosesin özündə mövcud şəraitdən, cəmiyyətdən hakim mövqə tutan adət-ənənələrdən, məhsuldar qüvvələrin, istehsal münasibətlərin inkişaf səviyyəsindən yetərinə asılı olur. Beləliklə, bütövlükdə iqtisadi sistemi bazar və bazar dövlətinə təsir güclərinin müqayisəsi baxımından qiymətləndirsək, onların hər hansı biri müasir şəraitdə əlahiddə olaraq mövcud deyil və əslində qarışıq əsasında fəaliyyət göstərirlər.

Bazar özünü tənzimlənməsinin hakim mövqə tutmasının ideoloji bir səviyyədə sistemləşdirən A.Smit təlimini isə bu qəbildən xalis nəzəriyyə kimi qiymətləndirmək yerinə düşərdi. Doğrudur hər hansı nəzəriyyə mütləq yaşam qabiliyyətinə malik olmasada lakin bu təlim özü real iqtisadiyyatdan kifayət qədər uzaq olmaqla iqtisadi böhranların zaman-zaman təkrarlanmasına rəvac verirdi. Proseslərə müasir reallıqlar baxımından yanaşıldıqda belə qənaətə gəlmək olar ki, əslində sosial-iqtisadi proseslərə dövlət müdaxiləsi konsepsiyası daha çox real iqtisadi həqiqətlərə yaxın olan nəzəriyyənin yaranması zərurətindən irəli gəlmişdir. Məhz elə marksizmin, keynsçiliyin və digər iqtisadi cərəyanların yaranması da mövcud sosial-iqtisadi proseslərə özünə məxsus reaksiya forması idi və eyni zamanda həmin dövrədək olan iqtisadi nəzəriyyənin abstrakt xarakterindən irəli gəlirdi.

Cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi proseslərin yalnız bazarın gözəgörünməz əlinin təsiri altında tənzimlənməsi ideyası siyasi müstəviyə qədər yüksəlməyi və dövlətin hakimiyyətinin ideoloji kursuna belə öz təsirini göstərmişdir. Nə qədər paradoksal görünsə də, bu proses XX əsrin sonları, XXI əsrin əvvəllərində keçid dövrünü yaşayan ölkələrinə dünya nəhənglərinin münasibətində də rast gəlinir. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi yetərinə dəyərləndirilsə, lakin bu proses sosialist və postsosialist ölkələrinə münasibətdə bu təcrübənin yayılması önəminə gətirir. Təbii ki, bu cür münasibət həmin ölkələrin dövləti maraqlarından keçid dövrünü yaşayan ölkələrin iqtisadiyyatını, bazarını ələ keçirmələri baxımından daha effektivdir.

Məlum həqiqətdir ki, iqtisadiyyat özünü tənzimləyən sistem kimi fəaliyyət iqtidarında deyildir. Bu onunla izah oluna bilər ki, hər bir ölkənin, istər inkişaf etmiş və istərsə də formalaşmaqda olan milli müəssisələr (transmilli şirkətlər) və ev təsərrüfatları fəaliyyət göstərir. Təbii ki, bazar münasibətləri şəraitində hər bir quruluşun spesifik maraqları var və həmin quruluşlar öz iqtisadi siyasətlərini həyata keçirirlər. Odur ki, həmin qurumların ən yaxın halda fəaliyyətini əlaqələndirilməyə, ölkənin vahid strateji maraqları baxımından həmin fəaliyyətin və maraqların idarə olunmasına ehtiyac vardır. Əks halda xarici təsirləri inkar olunduğu halda belə daxili situasiyanın xotik vəziyyəti güclülərin

zəiflər üzərində hökmüranlığına iqtisadi böhranların davamlı şəkildə təkrarlanmasına rəvac verə bilər.

Beləliklə, ölkənin iqtisadi suverenliyinin təmin olunması əslində iqtisadiyyatın görünən əl vasitəsiylə tənzimlənməsi zərurətini yaradır.

İqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin ölkənin strateji maraqları baxımından kordinasiyası yalnız dövlət tənzimlənməsi vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətlə yanaşı qeyri-hökumət strukturları müxtəlif texniki struktur, sahibkar birlikləri və s. də iştirak etməyə başlamışlar. Bütövlükdə tənzimləmə mexanizmində bazar və dövlət strukturları daha önəmli xüsusi çəkiyə malik olmalıdırlar. Sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi prosesi davamlı xarakter daşıyır. Tənzimlənmənin davamlı xarakteri eyni zamanda bazar və dövlət strukturlarının bu prosesdə hansı səviyyədə aktiv rol oynamaları iqtisadi inkişafın səviyyəsindən bilavasitə asılı olur. İqtisadi inkişafın passiv xarakteri, daha çox böhranların mövcudluğu və onun revanş imkanlarının olması tənzimləmədə dövlətin rolunun araşdırılmasını səviyyələndirir. İqtisadi böhranların təsirinin və revanşının minimuma endirildiyi hallarda bazar özünü tənzimlənməsinə üstünlük verməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin riberallaşdırılması kimi səciyyələnir. Bütövlükdə tənzimlənmənin davamlı xarakterini, eyni zamanda dövlət və bazar subyektlərinin bu prosesdə xüsusi çəkinin dəyişməsi aşağıdakı argumentlərlə xarakterizə olunur.

- torpaq resurslarının dövrüyyədən davamlı olaraq kənarlaşması;
- ekoloji problemlərdən yaranan təhlükəli tendensiyaların güclənməsi;
- cəmiyyətdə demoqrafik problemlərin yaranması;
- sosial qeyri-sabitliyin yaranması;
- bazarda qiymət artımı fonunda yaranan destruktiv tendensiyaların güclənməsi;

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dövlətin iqtisadiyyatına müdaxilə hədləri tarixin müxtəlif dövrlərində ölkələrdə mövcud adət-ənənələrdən, intitutsional şəraitin xüsusiyyətlərindən, eləcə də onun davamlı xarakterindən bilavasitə asılı olur. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi praktikana bir qayda olaraq idarəetmə institutları vasitəsilə reallaşdırılır.

Klassiklər idarəetmə institutlarını cəmiyyətdə "oyun qaydaları" formalaşdırən fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyətini məhdudlaşdırən, bütövlükdə ictimai və iqtisadi subyektlər arasında qarşılıqlı münasibətləri təşkil edən və onu tənzimləyən qurumlar kimi xarakterizə edirlər. Bu baxımdan formal və qeyri-formal institutlar qurumlar fərqləndirilir. Formal qurumların fəaliyyəti davamlı xarakter daşıyır, onlara müvafiq təşkilatlar, orqanlar, eləcə də qanunlar və digər müəyyənləşdirilmiş qaydalar şamil edilir. Qeyri-formal qurumlara isə əslində yazılmamış qanunlar, adət-ənənələr, prinsiplər şamil edilir.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində bazar təsərrüfatçılıq sisteminin çoxəsrlik təcrübəsi göstərir ki,

bu proses azad rəqabət və sahibkarlıq təşəbbüslərinin stimullaşdırılması önəmli yer tutmuşdur. Beləliklə, əslində bazar iqtisadiyyatının ən mühüm prinsipi riberalizm və iqtisadi azadlıqdır. Bazar təsərrüfatçılıq sisteminin dominantlığı prinsipi formaların öz fəərrüfatlarının, alıcıların və satıcıların fəailiyyətinə dövlətin minimum müdaxiləsilə geniş həyata keçirilməlidir. Ümumiyyətlə, liberal iqtisadi kurs həyata keçirən ölkələrdə belə dövlətin tənzimləyici fəailiyyət həyata keçirilməsinə məcburi hal kimi yanaşılır və bu tendensiya ideal bazar monemindən kənarlaşmanın qarşısının alınması məqsədinə xidmət edir. Ümumiyyətlə götürdükdə, iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsini şərtləndirən amillər böhranlı situasiyaların neytrallaşdırılması ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan iqtisadi praktikada dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini şərtləndirən şərait mövcuddur, başqa sözlə ideal bazar, azad və təkmil rəqabət əslində nəzəriyyədə mövcuddur. Nəzəri baxımından iqtisadiyyatı təkmil bazar, azad rəqabət şəraitində təsəvvür etsək tələb və təklif arasında tarazlığın mövcudluğu qənaətinə gələrək. Nəticədən belə çıxır ki, bazarın heç bir iştirakçısı öz həyat səviyyəsini yüksəltməyə, eyni zamanda biri digəri ilə müqayisədə fərqli yaşamağa qadir deyildir. Bu prizmadan yanaşsaq belə, ümumiyyətlə nəzəri və praktik baxımından iqtisadi proseslərə dövlət müdaxiləsi əslində bazar iştirakçılarının səmərəli fəailiyyətini təmin etməyə xidmət edir.

Doğrudur, o da məlum həqiqətdir ki, azad rəqabətə əsaslanan təkmil bazar modeli hətta inkişaf etmiş ölkələrdə belə mövcud deyildir. Onda təbii olaraq belə qənaət hasil olur ki, iqtisadiyyatın dövlət və digər ictimai-siyasi institutlar vasitəsi ilə tənzimlənməsi cəmiyyətdə davamlı sosial-iqtisadi, o cümlədən bazar münasibətlərinin formalaşdırılması baxımından zəruridir. Amerikan iqtisadçıları E.B.Atkinsalun və U.E.Stiqliensin fikrincə müasir şəraitdə bazar iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi olmadan fəailiyyət göstərdiyini təsəvvür etmək çətindir.(1)

Ümumiyyətlə, yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirsək iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsini doğuran əsas arqumentləri aşağıdakı aspektdə təsnifləşdirmək mümkündür.

- iqtisadiyyatda təkmil rəqabətin mövcud olması;
- bazar subyektləri üçün zəruri informasiyaların əldə edilməsinin mümkünsüzlüyü və bazarın iqtisadiyyatında tam tarazlığı təmin etmək iqtidarında olmaması;
- milli gəlirlərin və istehsal faktorlarının yenidən

bölüşdürülməsinin zəruriliyi;

-iqtisadiyyatda bazarın bəzi modifikasiyalrı (məliyyə bazarları, sığorta bazarları) praktik olaraq normal formalaşib, fəailiyyət göstərmək iqtidarında olması;

-milli iqtisadiyyatın xarici rəqabətin əlverişsiz təzahürlərinin neytrallaşdırılması zəruriliyi;

- ictimai xərclərə, o cümlədən müdafiə-hərbi sosial təminat xərclərinə bazar prizmasından yanaşılmasının ölkənin milli təhlükəsizliyi baxımından yanaşılmasının mümkünsüzlüyü;

Ümumiyyətlə, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin praktikası belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bütövlükdə müasir iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin konkret mexanizminin mövcudluğundan bəhz etmək yanlışlıq olardı. Doğrudur, istər nəzəri və istərsə də praktik baxımdan iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi ilə ümumi qanunauyğunluqlar kriteriyaları mövcuddur. Lakin, bununla belə dövlət tənzimlənməsi hər bir ölkədəki mövcud ictimai-siyasi şəraitdən milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasının spesefik xüsusiyyətlərindən bilavasitə asılıdır. Bu baxımdan hər bir ölkədə mövcud şərait, adət-ənənə, etnik milli, təbii-iqtisadi şərait müxtəlifdir.(2)

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu prosesə keçid dövrünü yaşayan respublikalar üçün xüsusi ilə aktualdır. Belə ki, keçid dövrü yaşayan ölkələr uzun müddət sosialist istehsal münasibətləri şəraitində fəailiyyət göstərmişdirlər ki, bu da əhalinin psixologiyasında, təfəkküründə hakim mövqe tutmuşdur. Məhz belə bir şəraitdə cəmiyyətdə keçmiş istehsal münasibətlərinin demontajı kifayət qədər təzadlı məqamlarla bağlı olmuşdur. Belə ki, transfermasiya prosesilə ilkin dövürlərdə bazar özünü tənzimləməsinə üstünlük verilməsi, dövlətin sosial-iqtisadi proseslərdən kənarda qalması vəziyyəti mürəkkəbləşdirmişdir.

Xüsusilə hiterinflyasiya şəraitində əmək haqqının, gəlirlərin indeksləşdirilməsi cəmiyyətdə sosial ziddiyyətlərin yaranması ilə müşayət olunmuşdur. İqtisadiyyatda əvvəlki təsərrüfatçılıq sisteminin liberallaşdırılması bazar strukturlarının formalaşdırılması fonunda həyata keçirildiyindən, eləcə də dövlət tərəfindən məqsədli proqramların reallaşdırılması, investisiya resurslarının məhdudluğu və digər obyektiv və subyektiv faktorluğun mövcudluğu milli iqtisadiyyatın dövlətin müdaxiləsindən kənar müstəvidə formalaşmasına rəvac vermişdir. Bu tendensiya müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan Respublikasında da özünü tam kəskinliklə biruzə vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. E.B.Atk. U.E.Stiqlie, Dövlət sektorunun iqtisadi nəzəriyyəsi haqqında müəzirlər (pervod s anql. pod red. L.L.Lödilova. M.Asnist. Pre-ae) 1995. s18-23 Z.A.F.Abbasov. Sosial bazar iqtisadiyyatı. Bakı 1998. 316 s.